

ЧИСЛІВНИКОВО-ІМЕННИКОВІ СПОЛУКИ У ФУНКЦІЇ ДЕТЕРМІНАНТІВ З УМОВНИМ ТА ДОПУСТОВИМ ЗНАЧЕННЯМ

Умовні синтаксеми виражають реальну чи ірреальну умову, за якої відбуваються або могли б відбутися дії. Семантичне варіювання умовних синтаксем охоплює два різновиди: 1) різновид реальної модальності; 2) різновид ірреальної модальності. Детермінантні другорядні члени з допустовим значенням сформовані з приєдників допустовості незважаючи на, усупереч, наперекір, незалежно від, попри, при, що є виразниками семантико синтаксичних допустових відношень. Вони пов'язуються з відмінковими формами відпрдикативних іменників.

Ключові слова: синтаксема, різновид реальної модальності, різновид ірреальної модальності, детермінанти умови, детермінанти допустовості.

Важливу роль в українській мові відіграють числівниково-іменникові сполуки як поширювачі предикативного ядра двоскладного чи односкладного речення, тобто як другорядні члени – детермінанти. Проблему детермінантів в сучасній лінгвістиці однозначно не розв'язано, хоч і є низка аргументованих думок на користь виокремлення їх як специфічних другорядних членів речення. Розбіжності в поняттєвому осмисленні мовних одиниць, якими послуговуються сучасні дослідники, очевидна неоднозначність їх трактування відображають багатоаспектність мови як об'єкта наукового пізнання. Ідея виділення детермінантних членів речення досі викликає дискусію серед лінгвістів.

Отже, розв'язання потребує давно відома граматистам проблема більшої чи меншої незалежності обставинних зворотів: поєднані вони з усім реченням чи лише з присудком [7, с. 48-56].

Н.Ю.Шведова запропонувала кілька структурно-семантичних критеріїв розмежування детермінантних членів речення як засобів синтаксичного вираження логічних категорій обставин і об'єктів. Детермінантам присвячено окремі розділи в академічних граматиках російської мови (1970, 1980), у наукових розвідках І.Р.Вихованця, Н.Л.Іваницької та К.Г.Городенської [3; 2; 5; 4] та в деяких інших дослідженнях українських лінгвістів.

Детермінант, або детермінантний другорядний член, витлумачують здебільшого як самостійний семантико-синтаксичний поширювач предикативного ядра речення (двоскладного чи односкладного) [9].

Отже, детермінантний член речення дослідники кваліфікують як особливу синтаксичну категорію рівня речення, поширювач цілого речення [6, с. 42-52; 1, с. 246].

Позиція детермінантів, на думку І.Р.Вихован-

ця, у формально-синтаксичному плані є найпериферійнішою. Вони становлять немовби зовнішній компонент щодо внутрішньо об'єднаних головних і прислівних другорядних членів речення. Ця своєрідна відмежованість детермінантів від іншої (основної) частини простого ускладненого речення зумовлена тим, що вони репрезентують у згорненому вигляді інше просте речення з його семантико-синтаксичним відношенням до пов'язаного з ним простого речення в межах складного [3, с. 237].

У синтаксичній структурі української мови немає якогось системного внутрішнього порядку поєднання детермінантів з предикативним ядром.

У теорії синтаксису детермінанти здебільшого виділяють як специфічну семантико-синтаксичну категорію. Очевидною є така загальна тенденція: 1) визнання найбільшого віддалення детермінантних членів від предиката і 2) слабкість їхнього зв'язку з предикатом. Серед засобів вираження цих детермінантів певне місце посідають і числівниково-іменникові сполуки.

Детермінант із значенням умови являє собою адвербіалізовану приєдниково-субстантивну сполуку, утворену в типовому випадку з віддієслівного іменника, що представляє згорнений предикат підрядної умовної частини складнопідрядного речення, і приєдника, що замінив парний підрядний сполучник *якщо... то*, у межах семантико-синтаксичних умовних відношень, якими пов'язувалася відповідна підрядна частина з головною, пор.: *Якщо переїжджатиме офіс, то відімкніть ворота* → **У разі переїзду офісу відімкніть ворота**; *Якщо потепліє, то почнеться сівба* → **За умови потепління почнеться сівба**.

Такі адвербіалізовані приєдниково-іменникові сполуки є морфологічними варіантами умовних синтаксем. Слід зауважити, що детермінанти із значенням умови не можуть бути утворені на основі тих підрядних частин, які поєднані з головною сполучниками *якби... то, коли б... то*.

Умовні синтаксеми виражають реальну чи ірреальну умову, за якої відбуваються або могли б відбутися дії. У сучасній українській мові вони співвідносяться із підрядною умовною частиною складнопідрядного речення. Семантичне варіювання умовних синтаксем охоплює два різновиди:

- 1) різновид реальної модальності;
- 2) різновид ірреальної (гіпотетичної) модальності.

Умовні синтаксеми реалізують різні за своєю природою морфологічні варіанти. Серед них є спеціалізовані варіанти, утворені похідними книжними приєдниками у *разі, на випадок, за умови* й відпре-

дикатними іменниками у формі родового відмінка і так звані уснорозмовні варіанти, які представляють сполуки *при* + *місцевий відмінок* та *без* + *родовий відмінок іменника*. Усі зазначені форми вираження детермінантів умови відбивають перший етап згортання предиката підрядної умовної частини. На другому етапі її згортання, тобто коли редукується відпредикатний іменник, прийменники можуть безпосередньо поєднуватися не тільки з субстантивами конкретно-предметної семантики, а й з числівниково-іменниковими сполуками, унаслідок чого постають детермінанти умови нетипової форми. У складі числівниково-іменникових сполук вживаються переважно власне-кількісні та найпоширеніші неозначено-кількісні числівники, пор.: **У разі проведення десяти експедицій буде зібрано достатньо матеріалу** → **У разі десяти експедицій буде зібрано достатньо матеріалу**; **За умови залучення багатьох свідчень вдасться створити правильну версію** → **За умови багатьох свідчень вдасться створити правильну версію**.

Другий різновид детермінантів умови є більш сконденсований, властивий синтаксису усного розмовного мовлення. Виразний розмовний характер має детермінант, до складу якого входить прийменник *без* і числівниково-іменникова сполука, пор.: **Якщо додати сто грамів, то буде кілограм** → **Без ста грамів – кілограм**; **Якщо додати двадцять кілограмів, то буде тонна** → **Без двадцяти кілограмів – тонна**.

Допустові синтаксеми, як і цільові, відображають семантико-синтаксичні відношення, сформовані з двох типів власне-семантичних відношень, а саме – умовно-наслідкових і протиставних [3, с. 150-153; 4, с. 136].

Допустові синтаксеми в детермінантній позиції вказують на реальну модальність і характер явища, що суперечить повідомлюваному наслідкові. Варіанти допустових синтаксем розрізняються семантичними відтінками та граматичною спеціалізацією. Усі вони пов'язані із підрядними допустовими частинами складнопідрядного речення.

За словами І.Р.Вихованця, “допустове значення має своїм підґрунтям усі різновиди релятивної часової перспективи – одночасність і різночасність (часову попередність і наступність)” [2, с. 151]. Проте диференційними ознаками допустового значення виступає реальна модальність характеру явища, що суперечить повідомлюваному. Допустові синтаксеми стосуються речення в цілому.

Допустові синтаксеми у детермінантній позиції розташовані на семантичній площині, пов'язаній із градацією значення допустовості – від нейтрального ступеня її вияву до виразного семантичного акцентування.

Детермінанті другорядні члени з допустовим

значенням сформовані з прийменників допустовості *незважаючи на*, *усупереч*, *наперекір*, *незалежно від*, *попри*, *при*, що є виразниками семантико-синтаксичних допустових відношень між відповідною підрядною частиною і предикативним ядром головної частини складнопідрядного речення, та відпредикатного іменника (на першому етапі згортання), що передає значення згорненої підрядної допустової частини, пор.: *Незважаючи на те, що чули літаки, вони чули одне одного* → **Незважаючи на гул літаків вони чули одне одного**.

У межах спільного допустового значення названих прийменників розрізняються своїми відтінками.

Прийменник *незважаючи на* вказує на різноспрямованість явищ, порушення їхнього природного взаємозв'язку; *усупереч* – на несумісність, невідповідність, суперечність перебігу двох явищ, *наперекір* посилює відтінок несумісності, невідповідності й суперечності. Прийменник *незалежно від* стосується увиразнення незалежності одного явища від іншого, логічно пов'язаного з ним. Прийменник *попри* також спрямований на акцентування несумісності, невідповідності перебігу двох явищ, тоді як прийменник *при* вирізняється з-поміж них своєю семантичною нейтральністю.

Ці прийменники пов'язуються зі своїми відмінковими формами відпредикатних іменників, домінанту яких становлять форми давального відмінка з прийменниками *усупереч* і *наперекір* та знахідного з прийменниками *незважаючи на* та *попри*. Крім цих вживається форма родового відмінка з прийменником *незалежно від* і місцевого з прийменником *при*. З-поміж цих морфологічних варіантів допустової синтаксеми найуживанішим вважають *незважаючи на* + знахідний відмінок, периферійним – *при* + *місцевий відмінок*.

Характерно, що процес згортання підрядної допустової частини може поглиблюватися, унаслідок чого зазнає редукції відпредикатний іменник, а виразником значення всієї згорненої підрядної частини стає здебільшого іменник з конкретно-предметним значенням, валентно залежний від відпредикатного іменника. Отже, результатом другого етапу згортання є детермінантні другорядні члени із допустовим значенням, утворені зазначеними вище прийменниками та іменниками конкретно-предметної семантики, пор.: **Незважаючи на гул літаків вони чули одне одного** → **Незважаючи на літаки вони чули одне одного**.

Заповнення позиції відпредикатного іменника числівниково-іменниковою сполукою не типове для детермінанта з допустовою семантикою. Воно залежить передусім від значення числівника. З-поміж означено-кількісних у цій позиції найуживанішими є власне-кількісні числівники, менш уживаними – збірні; дробові числівники тут май-

же не використовують. Серед неозначено-кількісних числівників найактивніше поєднуються з іменниками в складі детермінантного другорядного члена числівники відприслівникового походження та числівники *кілька, декілька*.

Характерною особливістю структури таких детермінантів є те, що в складі числівниково-іменникової сполуки, яка вживається замість відпредикатного іменника, який представляє згорнену підрядну допустову частину, виступає здебільшого іменник з конкретно-предметним чи лічильним значенням або такий відпредикатний іменник, у якого в сучасній українській мові розвинулося вже предметне значення, напр.: *Незважаючи на свої сорок два роки та п'ятеро дорослих дочок була вона ще зовсім невивитою, такою незайманою, такою сповненою чекання чогось (І.Вільде); Усупереч двом розпорядженням згори дирекція провела збори; Наперекір багатом домаганням орендари довели законність угоди; Незалежно від кількох нагадувань план було виконано*.

Отже, використання предикатів кількості, тобто числівників, як компонентів складених детермінантних другорядних членів становить крайню периферію в їхньому функціонально вторинному, прийменниковому, вживанні. Це зумовлено тим, що прийменниково-відмінкові форми, які вважають спеціалізованими засобами вираження детермінантів, уже є або наслідком згортання підрядних детермінантних частин складнопідрядних речень, або ґрунтуються на підрядних частинах з локативними дієсловами в складнопідрядних реченнях, а ускладнення таких прийменниково-відмінкових форм числівником засвідчує згортання ще одного елементарного речення.

Детермінанти, співвідносні з відповідними підрядними частинами і виражені прийменниково-відмінковими формами, охоплюють широкий спектр адвербіальних значень. Числівниково-при-

йменниково-іменникові сполуки виконують переважно роль детермінантів із значеннями причини, мети, умови, допустовим і темпоральним значеннями, причому в межах цих значень відбір прийменників відбувається диференційовано.

Література

1. Вихованець І.Р. Прийменникова система української мови / І.Р.Вихованець. – К.: Наук. думка, 1980. – 286 с.
2. Вихованець І.Р. Нариси з функціонального синтаксису української мови / І.Р.Вихованець. – К.: Наук. думка, 1992. – 224 с.
3. Вихованець І.Р. Граматика української мови. Синтаксис: підручник / І.Р.Вихованець. – К.: Либідь, 1993. – 368 с.
4. Городенська К.Г. Дери́вація синтаксичних одиниць / К.Г.Городенська. – К.: Наук. думка, 1991. – 192 с.
5. Іваницька Н.Л. Двоскладне речення в українській мові / Іваницька Н.Л. – К.: Вища шк., 1986. – 167 с.
6. Крылова О.А. Детермінанти в аспекте комунікативного синтаксису / О.А. Крылова // Вопросы языкознания. – 1976. - № 2. – С. 42-52.
7. Курилович Е. Основные структуры языка: словосочетание и предложение / Е. Кирилович // Очерки по лингвистике: сб. ст. – М.: Изд-во иностр. лит., 1962. – С. 48-56.
8. Руденко Л.М. Обставинна детермінація в структурі тексту (семантико-синтаксичний і стилістичний аспекти) / Л.М. Руденко. – К.: Україна-Віта, 1996. – 213 с.
9. Руденко Л.М. Обставинна детермінація в структурі тексту (семантико-синтаксичний і стилістичний аспекти) / Л.М.Руденко: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня докт. філол. наук. – К., 1996. – 36 с.
10. Шведова Н.Ю. Детерминирующий объект и детерминирующее обстоятельство как самостоятельные распространители предложения / Н.Ю. Шведова // Вопросы языкознания. – 1964. - № 6. – С. 77-93.

Conditional syntaxemes express real or unreal condition under which the actions take place or could take place. The semantic variation of conditional syntaxemes contains two types: 1) the type of real modality; 2) the type of unreal modality. The determinative secondary members with the meaning of concession are formed out of the particles of concession: in spite of, contrary to, in defiance of, regardless of, despite, by, which express semantic-syntactical relations of concession. They are combined with the case forms of predicative nouns.

Key words: *syntaxemes, the type of real modality, the type of unreal modality, the Determiners with the Meaning, the Determiners of Condition and Concession.*

Условные синтаксемы выражают реальные или ирреальные условия, при которых происходят либо могут происходить действия. Семантическое варьирование условных синтаксем представлено двумя разновидностями: 1) разновидность реальной модальности; 2) ирреальной модальности. Детерминантные второстепенные члены предложения с уступительным значением оформлены при помощи предлогов: несмотря на, вопреки, независимо от, притом, которые являются выразителями семантико-синтаксических уступительных отношений. Они сочетаются с предложными формами от предикативных существительных.

Ключевые слова: *синтаксема, разновидность реальной модальности, разновидность ирреальной модальности, условные синтаксемы, детерминанты с уступительным значением.*